

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
2018/11

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE “KIL-” YARDIMCI FİİLİNİN FARKLI BİR İŞLEVİ ÜZERİNE*

On Different Function of “Kıl-” Auxiliary Verb in New Uyghur Turkish

Rıdvan ÖZTÜRK**

Özet

Türkiye Türkçesinde “kıl-” yardımcı fiilinin kullanımı, geçmişten günümüze doğru gittikçe azalırken, yerini büyük ölçüde aynı anlamı ifade eden “et-” yardımcı fiiline bırakmıştır. Ancak diğer birçok Türk yazı dilinde olduğu gibi Yeni Uyghur Türkçesinde de bu yardımcı fiil varlığını ve işlevliğini kaybetmeksizin devam ettirmektedir. “kıl-” yardımcı fiili ile teşkil edilmiş birleşik fiiller yüklem olarak kullanıldığında aktarım sorunu yaşanmamaktadır. Ancak bu birleşik fiiller daha etken ve aynı anlamı tamamlayan bir yüklem zarfı konumunda kullanıldığında, Türkiye Türkçesine yapılan aktarımlarda zaman zaman sorun teşkil edebilmektedir. “isim + kılıp + yüklem” formunda kullanılan “kıl-” yardımcı fiili Türkiye Türkçesine aktarılırken sıfır işlevde veya “ol-” anlamında aktarılabilir. Metinlerden seçilen örnekler üzerinden konu pekiştirilerek izah edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dil içi aktarım, kıl- yardımcı fiili, sıfır işlevi, söz dizimi.

Abstract

Usage of “kıl-” auxiliary verb in Turkey Turkish has left its place to “et-” auxiliary verb almost same meaning, as it reduces from past to present. However this auxiliary verb continues its existence and activity without loss in New Uyghur Turkish as well as in many other Turkish written language. When compound verbs with “kıl-” auxiliary verb are used as predicate, transfer problem is not experienced. However, these compound verbs occasionally may constitute problem in transfers in Turkey Turkish, when they used as an adverb of a predicate which completes the same meaning and more active. “kıl-” auxiliary verb which is used in “noun + kılıp + predicate” forms, may be transferred to Turkey Turkish with no function or in “ol-” (be) meaning.

The subject will be explained by reinforcing through examples selected from texts.

Keywords: Intralingual transfer, kıl- auxiliary verb, no function, syntax.

1. Giriş

Türk dilinde kelimeler yapı bakımından basit, türemiş ve birleşik olmak üzere üç kategoride ele alınmaktadır. Bunun en eski örneklerinden birini “kıl-” fiilinde görebiliriz. “kıl-, kıl-ın-, baz kıl-, edgü kıl-” vb. Bu sistematik özellik Türk dilinin art zamanlı veya eş zamanlı bütün yazı dillerinde görülmektedir. Günümüzde Türk yazı dilleri arasında dil içi aktarmalar yapılırken şekli ortaklıkların az da olsa bazı durumlarda anlam ortaklıkları göstermediği yalancı eşdeğerliklere rastlanmaktadır.

* Bu makale, 02-04 Kasım 2017 tarihleri arasında Malatya İnönü Üniversitesi tarafından düzenlenen “IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu”nda sunulmuş olan bildirinin düzenlenmiş şeklidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, E-posta: ridvanozturk1961@gmail.com.

2. Yeni Uygur Türkçesinde kıl- fiilinin standart kullanılışı

Yeni Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarmasını yaptığımız “Üç Padişahlık Heqqide Qisse” kitabında (G1= Guencung 2012a, G4= Guencung 2012b) “kıl-” fiilinin, yardımcı fiil olarak kullanıldığı bazı sözdizimlerinde farklı bir anlam ifade ettiği görülmüştür. Türkiye Türkçesinde uzun bir süre kullanıldıktan sonra yerini “et-, eyle-” yardımcı fiiline bırakan “kıl-” fiiline “ol-” anlamı vererek veya sıfır işlevinde yani “kıl-” fiilini yok sayarak günümüz Türkiye Türkçesine daha uygun aktarmalar yapabildik.

Burada öncelikle şunu belirtmekte fayda var. “kıl-” fiili Yeni Uygur Türkçesinde en işlek yardımcı fiillerden birisidir. Getirildiği isim unsuruna etkin bir anlam vermektedir. Bu yönü ile Türkiye Türkçesindeki “et-, eyle-, yap-” fiilleri ile eş anlamlı olarak karşımıza çıkar. Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğünde “kıl-” fiiline verilen on altı farklı anlamın hiçbirinde “ol-” anlamı bulunmamakta, hepsi kılış bildiren bir anlam ifade etmektedir. Durumu yansıtması bakımından sözlükten aldığımız şu örnekler durumu yansıtacak yeterliliktedir (Yakut 1999: 851):

Yeni Uygur Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>oqutuvçiliq qil-</i>	<i>öğretmenlik yap-</i>
<i>münazire qil-</i>	<i>münazara et-</i>
<i>xever qil-</i>	<i>haber et-</i>
<i>qobul qil-</i>	<i>kabul et-/eyle-</i>
<i>hucum qil-</i>	<i>hücum et-</i>
<i>yamanliq qil-</i>	<i>kötülük et-/eyle- vb</i>

Bu birleşik fiiller, basit bir cümlede veya birleşik cümlede ana cümlede yüklemine oluşturduğu durumlarda fiilin kılış özelliğinde bir değişme olmaksızın yine “kıl-”, yani “et-, eyle-, yap-” anlamlarıyla Türkiye Türkçesine aktarılabilir.

*Öyge kelsem, ayalim tamaq qiliş ornığa xoşnimiz bilen **ğevet qilip oltiriptu***

*“Eve gelsem, karım yemek yapmak yerine komşumuz ile **dedikodu yapıyordu**” (Öztürk 1994:76).*

*Bir muradım bar, lekin demekke **haya qilurmen** dedi xatun*

*“Bir muradım var, lâkin demeye **haya ediyorum**, dedi hatun” (Öztürk 1994:80).*

*Sav Sav Lyu Béyni beş tümen leşkerge **başbuğ qildi**, Cu Ling, Lu Cav ikkiylenni **hemrah qilip berdi***

*“Sav Sav, Lyu Béy’i beş tümen askere **başbuğ yaptı**. Cu Ling ve Lu Cav ikilisini de **yoldaş etti**” (G1:448)*

*Sergerde canabliri **kengçilik qilisila!** dep **iltimas qilişti**.*

*“Komutan hazretleri **azat ediniz**, diye **istirham ettiler**” (G1:477).*

*Siler naminglar çıqmaydıgan adettiki sergerdiler, silerni **héçnéme qilmaymen**. Étinglardin çüşüp tézdin el bolunglar.*

*“Sizler nam almayan sıradan komutanlarsınız, sizlere **bir şey yapmayacağım**. Atınızdan inip hemen tabi olun.” (G4:194).*

3. Yeni Uygur Türkçesinde kıl- fiilinin oluş (veya sıfır) işlevinde kullanılışı

“kıl-” yardımcı fiilinin “kılıp” şeklinin fiil grubu teşkil ederek zarf gibi kullanıldığı bazı cümlelerde bu kılış anlamlı aktarma yerine oluş anlamlı aktarma, hatta yardımcı fiilin yok

sayılabileceği sıfır işlevinde bir aktarma Türkiye Türkçesinde daha uygun bir karşılık bulmaktadır. Örneklerin Türkiye Türkçesine aktarılmasında “kılıp” karşılığı oluş bildiren yerlerde “olarak” kelimesi kullanılmıştır. “olarak” kelimesine gerçekten ihtiyaç duyulmayan yerlerde ise bu kelime parantez içerisinde “(olarak)” şeklinde verilmiştir. “qilip” kelimesinin bire bir aktarılmasına ihtiyaç duyulmayan yerlerde ise, kelime yok sayılarak aktarılma yoluna gidilmiştir. Bu yapıya aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

3.1. “qilip” yerine “olarak” şeklinin kullanılarak aktarılan örnekler

Lekin u elning eyiplişidin qorqup uni öltürmestin, elçi qilip manga evetken

“Lakin o ahalinin ayıplamasından korkup onu öldürmeyip **elçi olarak** bana göndermiş” (G1:488)

Cyang Venni müşavir qilip bekitti

“Cyang Ven’i **müşavir olarak** yerleştirdi” (G4:18)

“...addiy xelqningkini **bir ay qilip** belgileytti

“...sıradan ahalininkini **bir ay olarak** belirledi.” (G1:338)

Uni héçkim teng kélelmeydiğan “bahadır” qilip ipadiligen

“Onu **hiç kimsenin denk gelemeceği bahadır olarak** ifade etmiş.” (G1:35)

Cyaping 6-yili Céngyüen 1-yili qilip özgertildi

“Cyaping 1. yılı **Céngyüen 1. yılı olarak** değiştirildi” (G4:437)

3.2. “qilip” yerine “olarak” şeklinin kullanılmasa da aktarılabilceği örnekler

Sav Şuang inişi Sav Şini bargah leşker béşi qilip, Sav Şünni qoruqçı sergerde qilip,

Sav Yenni çevendaz leşker mehrimi qilip teyinlidi

“Sav Şuang kardeşi Sav Şi’yi **karargah komutanı (olarak)**, Sav Şü’yü **koruyucu komutan (olarak)**, Sav Yen’i **atlı asker sorumlusu (olarak)** tayin etti.” (G4:372)

Li Lé leşker başlap yalgandin özini Li Cö ve Gu Si qilip körsitip xanni qoqlap kelgenликтin xan qattiq qorqup ketti. Xan Cang Yanni baş çavuş qilip teyinlidi

“Li Lé askerinin başında yalandan kendisini **Li Cö ve Gu Si (olarak/gibi)** gösterip hanı

kovalayıp geldiği için han çok korkmuştu. Han Cang Yan’ı **baş çavuş (olarak)** tayin etti.” (G1:274)

Uning keypiyatini mu nahayiti éçinişliq qilip körsetken

“Onun durumunu da pek **acıklı (olarak)** göstermiş.” (G1:52)

Guen Yüning orni Cang Féy Cav Yünlerning orni bilen teng qilip körsitilgen

“Guen Yü’nün makamı Cang Féy ve Cav Yü’nün makamı ile **denk** gösterilmiş.” (G1:36)

4. Değerlendirme

Burada verilen örnekleri daha da çoğaltmak mümkün. Örneklerden anlaşılacağı üzere, cümlelerde geçen “kılıp” yardımcı fiil şekli bazen “olarak”, bazen “gibi” anlamları verilerek Türkiye Türkçesine rahatlıkla aktarılabilir. Hatta bazı örneklerde “olarak” ifadesi de kullanılmaksızın isim unsurunun zarf gibi yükleme bağlanabildiğini ve bu şekilde Türkiye Türkçesine aktarılabilceği görülmektedir. Bu durumdaki aktarmalardaki “olarak” ifadesi araç içinde verilmiştir.

Bu cümlelerin bazı belirgin özellikleri bulunmaktadır. Cümlenin yüklemine oluşturan fiil ile bu cümlenin zarf ögesini oluşturan “isim + kılıp” yapısından oluşan fiilimsinin (yüklemsinin) tümleçlerinde esas itibariyle bir ortaklık bulunmaktadır:

*Sav Çüe yene Yen Xenimdin toğulğan üçinçi oğli Sun Lyangni **veliehd qilip belgilidi***

..özne.... zarf .....nesne..... zarf (yüklemsi) yüklem
(G4:404).

“kılıp” yapısının kullanıldığı cümlelerde hareketi yapan ile hareketten etkilenen aynı değildir. Hareketi yapan ile etkilenen aynı olursa, yardımcı fiil olarak “kılıp” yerine “bolup” kullanılmaktadır:

*Uni Şiyamiğa **yamulbégi qilip** teyinlidi. U kéyin u yerdin Gavgangğa **leşkerbéşi bolup** yötkeldi*

*“Onu Şiyami’ye **yamulbeyi (olarak)** tayin etti. O sonra oradan Gavgang’a **kumandan olarak** yer değiştirdi.” (G1:36)*

*Lyu Yü nahayiti **xoşal bolup**, uni **tutuqbeg qilip** belgilidi*

*“Lyu Yü son derece **memnun olup**, onu **tutukbeyi (olarak)** belirledi.” (G1:35)*

Asıl yüklemine edilgen olduğu (teyinli->teyinlen-; körset->körsitil-, özgert->özgertil- vb.) durumlarda “kılıp” yüklemsili tümlecin kılış anlamında olmadığı oluş anlamında olduğu daha açık bir şekilde görülür:

*Pingyüen nahiyesige **ambal qilip** teyinlendim*

*“Pingyüen ilçesine **ambal (olarak)** tayin edildim” (G1:90)*

*Xanidanliq uni Yenduğa **yamulbégi qilip** teyinlidi*

*“Hanedanlık onu Yendu’ya **yamulbeyi (olarak)** tayin etti.” (G1:27)*

5. Sonuç

Yeni Uygur Türkçesinde “kılıp” yardımcı fiil şeklinin “ol-” anlamı ile karşılanabildiği bu yapılarda, Türkiye Türkçesi açısından birbirini tamamlayan iki hareketin, birinin tabii sonucu olarak ikinci hareketin ortaya çıkacağı durumlarda “kıl-” fiilinin etken anlamı silikleştirilerek (olmak anlamında) veya yok sayılarak (sıfır işlevinde) daha anlamlı karşılık bulmaktadır. Mesela aşağıdaki örnekte geçen “*xan qilip textke olturğuzğanidi*” (*han yapıp tahta oturmuştu*) ifadesini ele alacak olursak, birini tahta oturtmak için onun han yapılması tabii bir süreçtir.

*Destlepte Xuendi Xanning oğli bolmiğaçaqa, u Cyédu bégining oğlini **xan qilip** textke olturğuzğanidi*

*“Önceleri Xuendi Hanın oğlu olmadığı için, o Cyédu Beyinin oğlunu **han yapıp (olarak)** tahta oturttu.” (G1:37-38)*

Fiilimsi “kılıp” ile yüklemine arasına birden fazla tümleç girdiğinde bu silikleştirmeye veya yok saymaya tam ihtiyaç duyulmamaktadır:

*Sav Ruy andin Sav Şuangni **uluğ sergerde qilip**, orda işini vakaleten başquruşqa teyinlidi*

*“Sav Ruy ondan sonra Sav Şuang’ı **büyük komutan yapıp (olarak)**, saray işlerini vakaleten yönetmeye tayin etti.” (G1:369-370)*

*Sav Rénni leşkerlerge **qoşun emiri qilip** Guenduğa orunlaşturdi*

*“Sav Rén’i askerlere **ordu emiri yapıp**, Guendu’ya yerleştirdi. (G1:471)*

Fiilimsi “kılıp” ile yüklem arasına giren tümleş sayısı azalınca “yapıp/ edip” aktarımı yerine “olarak” aktarımı daha uygun gelmektedir. Eğer fiilimsi ile yüklem arasında başka tümleş olmazsa “olarak” veya “sıfır işlevinde” aktarımı uygun gelmektedir:

Oğlini veliehd qilip belgilidi

“Oğlunu veliaht (olarak) belirledi” (G1:358)

Yeni Uygur Türkçesi gramer kitaplarında “kıl-” fiilinin asıl anlamını göstermeyip isim cinsinden bir kelime veya kelime grubundaki durgun anlamın ortaya çıkarılmasını bildiren fiiller oluşturmasına “*toluq baglamçı*” (Tömür 1987: 437), “*ceryan baglamçı*” (Éziz ve Taşpulat 1985: 119) veya “*özgertme baglamçı péil*” alt başlıklarında kısmen temas edilmiştir. Ancak bunlarda genellikle “kıl-” fiilinin cümlelerin asıl yüklemi olduğu örnekler verilme yoluna gidilmiştir. Bu örneklerin Türkiye Türkçesine aktarılmasında “kıl-” fiilinin yerine onunla anlamdaş olan “et-, eyle-, yap-” fiilleri kullanılabilir. Ancak bizim burada üzerinde durduğumuz yapılarda “kılıp” fiilimsisinin aktarmalarda anlamının değiştiği, “et-, eyle-, yap-” yerine “ol-” anlamını üstlendiği, hatta “ol-” fiiline de ihtiyaç duyulmaksızın sıfır işlevde kullanıldığı belirlenmiştir.

Kaynakça

- Éziz, Adil; Taşpulat, Abdullétip (1985). *Hazırqi Zaman Uygur Tili Asasliri*. Kaşgar: Qeşqer Uygur Neşriyatı.
- G1, Guencung, L. (2012a). *Üç Padişahliq Heqqide Qisse. C.1*. Ürümçi: Şincang Xelq Neşriyatı.
- G4, Guencung, L. (2012b). *Üç Padişahliq Heqqide Qisse. C.4*. Ürümçi: Şincang Xelq Neşriyatı.
- Öztürk, Rıdvan (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tömür, Xemit (1987). *Hazırqi Zaman Uygur Tili Grammatikisi (Morfolojiye)*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Yakut, Abliz vd. (1999). *Uygur Tilining İzahliq Luğiti (Qisqartılmışı)*. Ürümçi: Şincang Xelq Neşriyatı.